
LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

„o preceps et calamitose senex” – Petrarca elmarasztaló véleménye Ciceróról és Senecáról

Petrarca Familiarium rerum libri című levélgyűjteményének utolsó, 24. könyvében található az a tíz darabból álló csoport, amelyet a szakirodalom (Petrarca kifejezésével élve) antiquis illustrioribusként tart számon. Ezek a levelek, amint az elnevezésük is mutatja, híres ókori szerzőkhöz íródtak. Petrarca úgy fogalmazza meg ezeket a darabokat, mintha kortársaihoz szóló, valódi misszilis levelek lennének, s ezzel a módszerrel tulajdonképpen önmagát is beemeli a híres elődök társaságába. „Levelezőpartnereikhez” szinte kivétel nélkül a legnagyobb elismerés hangján szól, két kivétellel: Cicerót (a hozzá írott két levél egyikében) és Senecát elmarasztalja. Habár tudjuk (és ezt elmarasztalása mellett expressis verbis ki is jelenti), hogy Petrarca a latin próza legnagyobb mesterének tekinti Cicerót, valamint az antik morálfilozófia legnagyobbjának Senecát, emberi, jellembeli hiányosságaik felett nem huny szemet, élesen szóvá teszi azokat.

Kulcsszavak: *Familiarium rerum libri, antiquis illustrioribus, Cicero, Seneca, morál, jellem*

Meglepőnek tűnhet, hogy Petrarca a címben említett két római filozófust kritikával illeti, különösen azért, mert életművét olvasva egyértelmű, hogy egyébként mindkettejüknek a legnagyobb elismeréssel adózik. Cicerót számtalan alkalommal, a legkülönbözőbb összefüggésekben idézi, s egy alkalommal kijelenti: Cicero nem úgy beszél mint egy filozófus, hanem mint egy apostol,¹ továbbá sajnálkozik azon, hogy antik példaképe a megváltás előtt született, így nem válhatott Krisztus igazságának hirdetőjévé. Seneca írásaira is gyakran utal, szintén sokat idéz belőlük, elismerését a következőképpen fejezi ki. Plutarkhosz, aki a *Párhuzamos életrajzok*ban hasonló jelentőségű görög és római hírességek biográfiáját írta meg, Senecának nem talált méltó párt: „nem szégyellte bevallani,

¹ Mértékadó kiadása FENZI (1992), magyarul LÁZÁR (2003).

hogy [a görögök] nem rendelkeznek olyan morálfilozófussal, aki méltó volna arra, hogy veled szembeállítsák”.²

Ezek alapján szinte elképzelhetetlen volna, hogy Petrarca elmarasztaló véleményt fogalmaz meg velük kapcsolatban, azonban a *Familiarium rerum libri* c. levélgyűjteményének 24. könyvében mindkét példaképét, Cicerót és Senecát egyaránt erőteljesen bírálja. A következőkben arra igyekszem választ találni, hogy mi váltotta ki Petrarca rosszallását, aminek hangot is adott a két ókori hírességhez szóló leveleiben.

Petrarca terjedelmes – 24 könyvből álló, 350 levelet tartalmazó – gyűjteményének keletkezéstörténetét maga a szerző beszéli el a bevezető levélben.³ Elmondása szerint egyszer szomorú hangulatban ült a szobájában, már-már a halálra készülődve,⁴ amikor szétnézett és számtalan, porosodó és pókhálókkal beszótt kézírata ötlött a szemébe. Elkeseredésében úgy gondolta, hogy nem érdemes megőriznie ezeket, és több mint ezer költeményét és levelét tűzre vetette, „hogy az javítsa ki őket”.⁵ A pillantása eközben egy sarokban porosodó kéziratkupacra esett, amit nem tudni, miért, megkímélt és átnézett. Ez a halom a barátaihoz, ismerőseihez írott leveleit tartalmazta. Átolvasta őket, és a lényegtelenebbeket elhagyva átküldte a levél címzettjének, barátjának, az általa Szókratésznek szólított Ludwig van Kempennek. A levelek tematikáját illetően a következőt mondja: „Itt sok, a barátaimhoz közvetlen hangnemben szóló írást találsz, amelyek részint köz- és magánügyekről szólnak, részint a gondjaimról és egyéb témákról, amelyek véletlenszerűen adódtak.”⁶

Petrarca azt sugallja tehát, hogy többnyire nem nagy jelentőségű témákról szólnak a levelei, ráadásul minden kompozíciós szándék nél-

² *Familiarium rerum libri* 24, 5, 3: [...] non erubuit confiteri, quod quem tibi ex equo in moralibus preceptis obicerent non haberent. – BOSCO et al. (1992). (A továbbiakban: *Familiare*).

³ *Familiare* 1, 1.

⁴ A levél 1350-ben keletkezett, és feltehetőleg az elbeszélte esemény is akkorra tehető. Petrarca csüggedtsége érthető, hiszen az 1348-as pestisjárványban sok közeli barátját elvesztette, ráadásul – a *Daloskönyv*ben – még Laura halálát is a járványhoz kötötte.

⁵ *Familiare* 1, 1, 10: [...] mille, vel eo amplius, seu omnis generis sparsa poemata seu familiares epystolas [...] Vulcano corrigendas tradidi.

⁶ *Familiare* 1, 1, 33: Multa igitur hic familiariter ad amicos [...] scripta comperies, nunc de publicis privatisque negotiis, nunc de doloribus nostris [...] est, aut aliis de rebus quas casus obvias fecit.

kül, szinte „ömlesztve” juttatja el ezeket a címzetthez. Ezzel szemben és emellett számos etikai-morálfilozófiai kérdésről esik szó a terjedelmes gyűjteményben, például a barátságról, az idő múlásáról, a magányos életmódról, a gyászról, halálról stb. Önmagában azonban az a tény, hogy a gyűjteményt *librinek* nevezi, 24 könyvre tagolja (amelyről ő maga mondja el, hogy 1359-ben szerkesztette át a korábbi 12 könyves tagolást annak hatására, hogy elolvasta Leonzio Pilato *Odüsszeia*-fordítását), valamint a többszöri átdolgozás is jelzi, hogy tudatos szerkesztéssel állunk szemben. A bonyolult kompozíciójú, szerteágazó tematikájú levélgyűjteményt a kutatók sokféle módon igyekeztek értelmezni,⁷ azonban ez kívül esik jelenlegi tanulmányom tárgyán.

A *Familiars* 24. könyve tizenhárom levelet tartalmaz. Az első egy általános bevezető elmélkedés az idő feltartóztathatatlan múlásáról, a második egy vicenzai költőbarátjához íródik a következő levelek tartalmáról, keletkezéstörténetéről, a záró darab pedig az egész gyűjteménynek keretet ad, amint a legelső levél, ez is szeretett Szókratészéhez íródik. A könyv fennmaradó tíz levele jeles antik személyiségekhez szól. Ezt a levélcsoportot, Petrarca megnevezését⁸ alkalmazva, a szakirodalom *antiquis illustrioribus*nak nevezi. Hogy miért ír Petrarca haláluk után sok évszázaddal misszilisnek tűnő levelet nekik, a 24. könyv 2. darabjában a következőképpen indokolja: „Néhány [levél], amelyet változatosságra törekedve munkám során kellemes pihenésként írtam, híres antik személyiségekhez szól.”⁹

Majd így ír: „Játszadoztam ezekkel a kiemelkedő tehetségekkel, talán meggondolatlanul, de szeretetteljesen, szomorúan és őszintén; időnként – megvallom – őszintébben, mint szándékoztam.”¹⁰

Valóban pihentető játszadozásnak, egyszerű stílusgyakorlatnak tekinthetjük ezeket a leveleket? Ha így lenne, valószínűleg a fentebb emlí-

⁷ A *Familiars* értelmezésére ld. pl. DOTI (1992), LENGYEL (2011: 9), MAZZOTTA (2018), ANTOGNINI (2008), ENENKEL (2008).

⁸ *Familiars* 24, 2, 6.

⁹ *Familiars* 24, 2, 6: [...] *pauce ibi varietatis studio et ameno quodam laborum diverticulo antiquis illustrioribus inscribuntur.*

¹⁰ *Familiars* 24, 2, 16: *Lusi ego cum his magnis ingeniis, temerarie forsitan sed amanter sed dolenter sed ut reor vere; aliquanto, inquam, verius quam vellem.*

tett tűzre kerültek volna, ugyanis a gyűjtemény minden darabja Petrarca számára igenis jelentőséggel bírt, így az antik hírességekhez szóló levelei sem véletlenül kerültek be a *Familiares*be. Egy korábbi tanulmányomban kifejtettem,¹¹ hogy Petrarca igazi szellemi társainak az ókori római szerzőket tekinti, többek között ezért intéz hozzájuk baráti leveleket, és áthidalva a sok évszázadot, ami elválasztja tőlük (talán erre szolgál a 24. könyv 1. darabjának hosszas elmélkedése az idő feltartóztatatlanságáról és felfoghatatlanul gyors múlásáról) kortársainak tekinti őket, ezzel persze önmagát is beemelve a jeles társaságba.

Petrarca 1345-ben Veronában rábukkant egy kódexre, amely Cicerónak az *Ad Atticum*, az *Ad Quintum fratrem*, valamint az *Ad Brutum* című gyűjteményét (továbbá a neki tulajdonított, Octavianushoz szóló levelet) tartalmazta. Nem sokkal később született meg az *antiquis illustrioribus* Ciceróhoz szóló egyik levele. Ennek keletkezési körülményeiről a *Familiares* bevezetőjében így ír: „nem tudtam visszafogni magam, hogy neki [...] – szellemi barátságunk jogán –, az időről megfeledkezvén, mintha kortársam lenne, ne írjak”.¹² Már itt is jelzi, hogy meglepődve olvasta a levelekben, hogy mennyit panaszkodik magánéleti problémáiról, mennyire következetlen a társadalmi kapcsolataiban, mennyi ellentmondás feszül a filozófus és a levélíró Cicero között. Ez a keserű felismerés és a belőle fakadó indulat vezethette Petrarcát a Ciceróhoz szóló első levelének megírásában. (Itt jegyzem meg, hogy mennyire fontos volt Petrarca számára Cicero, jelzi többek között az a tény is, hogy az antikok közül egyedül neki írt két levelet is.)

Az *antiquis illustrioribus* mindössze két olyan levelet tartalmaz, amelyeknek címzettjével kapcsolatban Petrarca nem az elismerés hangján szólal meg, ellenkezőleg: igen erőteljes kritikát fogalmaz meg. Ez a két személy Cicero és Seneca. A Cicerót elmarasztaló levél rögtön az első, ezt követi a – talán az előző bántó tartalmát enyhítendő¹³ – ugyancsak neki írott, azonban komoly elismerést tartalmazó írás (ebben a latin pró-

¹¹ LÁZÁR (2022: 83–90).

¹² *Familiares* 1, 1, 42: *temperare michi non potui quominus [...] sibi tanquam coetaneo amico, familiaritate que michi cum illius ingenio est, quasi temporum oblitus, scriberem.*

¹³ *Familiares* 24, 4, 1: [...] *veris reprehensionibus irascimur, veris laudibus delectamur*, vagyis „[...] a jogos szemrehányás haragra gerjeszt, az igaz dicséretnek örülünk”.

za legkiválóbb mestereként ünnepli, ahogyan Vergiliust a költészet legkiemelkedőbb alakjaként), s rögtön ezután következik a Senecát kritizáló írás.

Tekintsük át röviden, miért fogalmaz lesújtó erkölcsi ítéletet Petrarca a két általa különösen kedvelt antik szerzővel szemben, s miért illelt Cicerót – amint az a címben is szerepel – „hebehurgya és bajkeverő öregember” elnevezéssel, ami egyébként idézet a Cicerónak tulajdonított, Octavianushoz írott levélből.¹⁴ Ismereteinek forrásai Cicero esetében a fellelt levélgyűjtemények, Seneca esetében pedig Suetonius, valamint az *Octavia* című tragédia, amelynek szerzőségét már Petrarca is kétségesnek tekinti, mára pedig egyértelműen elvitatják Senecától.¹⁵

A Ciceróhoz szóló első levelét a misszilisekre jellemző fordulattal indítja: „A már régóta nagyon várt, és olyan helyen fellelt leveleidet, ahol nem is számítottam rájuk, nagy mohósággal olvastam végig.”¹⁶ Ezt követően arról beszél, hogy szomorúsággal töltötte el annak felismerése, hogy Cicero a magánéletében gyakran volt kötekedő, meggondolatlan, barátait méltatlanul sértegető személyiség, és arra a következtetésre jut, hogy öregkorára a fiatalokat jellemző dicsőségvágy kerítette hatalmába, amely végül filozófushoz méltatlan vesztét okozta. Név szerint tesz említést Dionysiusról, Dolabelláról, akikkel szemben állhatatlanul viselkedett, a közéletből pedig utal Caesarhoz és Pompeiushoz fűződő ambivalens viszonyára, politikai tévedéseire. Megérti, hogy az Antonius elleni *Philippikák* megírására a köztársaság és a szabadság szeretete indította, azonban ezzel összeegyeztethetetlennek tartja közeledését Octavianushoz, aki – ha közvetlenül nem is ártott neki – nem állt útjába az üldözöinek. Így értelmezi ugyanis Brutus Ciceróhoz intézett egyik levelének következő mondatát: „Mert ha kedveled Octaviust, akkor úgy tűnsz fel, mint aki nem az ura elől menekül, hanem egy szívélyesebb urat keres magának.”¹⁷ A végső következtetés levonása előtt felteszi a kérdést:

¹⁴ Cic. *Ad Octavianum* 6, 1. WESENBERG (1873).

¹⁵ A források pontos azonosítására itt nincs lehetőségem.

¹⁶ *Familiares* 24, 3, 1: *Epystolas tuas „diu multumque perquisitas” atque ubi minime rebar inventas, avidissime perlegi.*

¹⁷ Cic. *Ad Brutum* 1, 16, 7: *Siquidem Octavius tibi placet, non dominum fugisse sed amiciorem dominum quesisse videberis.* WESENBERG (1873).

„Mert ugyan mit ér, hogy másokat tanítasz, mit használ, hogy ékes szavakkal mindig az erényekről értekezel, ha mindeközben önmagadra nem hallgatsz?”¹⁸ Mindezekből arra a következtetésre jut, hogy sokkal jobb lett volna, ha Cicero vidéki magányba visszavonulva, filozófiával foglalkozva öregedett volna meg, s nem törekedett volna politikai karrierre, és nem törődött volna a köztársaság ellenségeivel.

A 24. könyv következő levele ismét Ciceróhoz szól – mint említettem, ez már *laudatio* –, majd az ötödik, Senecához íródott levélben ismét elmarasztaló véleményének ad hangot Petrarca. Már az első mondatban elnézést kér az ókori filozófustól amiatt, hogy számára kellemetlen dolgokról fog beszélni, azonban mentségül éppen azt hozza fel, hogy korábban Cicerót, a latin próza legkiválóbbját sem kímélte. Határozottan kijelenti, hogy az antikok és a saját véleménye szerint is Seneca a legkiválóbb morálfilozófus, azonban éppen ezért érthetetlen számára viselkedése, amely szöges ellentétben áll a tanításával. Legfőbb hibájának azt tartja, hogy elvállalta Nero nevelését. Nevetségesnek ítéli Seneca védekezését, mely szerint nem ismerte fel idejekorán, hogy milyen szörnyeteggé válik majd tanítványa, illetve a végzetet okolja, hogy nem tudott szabadulni a megbízatásától. Ez utóbbit éppen Seneca egyik – Kleanthésztől származó – mondásával cáfolja: „A végzet irányítja azt, aki erre hajlandó, az ellenkezőt pedig vonszolja.”¹⁹ Az előbbivel kapcsolatban pedig kételyeit fejezi ki, nem tartja valószínűnek, hogy a bölcs ne ismerte volna fel az ifjú császár cselekedeteiből a fenyegető veszedelmet. Inkább Seneca dicsőségvágyát és hiúságát tartja a valódi oknak, illetve azt a szándékát, hogy neveltjét teljesen elszigetelje a többi lehetséges tanítótól, és kizárólag az ő útmutatásait kövesse.

Másik jelentős erkölcsi vétkének az *Octavia* című tragédia Nero ábrázolását tekinti, ami – akármilyen szörnyeteg is volt Nero – illetlenség az alattvalótól uralkodójával, egykori mestertől tanítványával szemben, akinek oly sokat hízelgett korábban – bár megjegyzi, hogy a mű szerzősége bizonytalan. Ezt a kétséget kihasználva Petrarca még egyet csavar az érvelésen. Ha Seneca a szerző, akkor morális vétket követett

¹⁸ *Familiares* 24, 3, 6: *Nimirum quid enim iuvat alios docere, quid ornatissimis verbis semper de virtutibus loqui prodest, si te interim ipse non audias?*

¹⁹ Sen. *Ep.* 107, 11: *Ducunt volentem fata, nolentem trahunt.*

el, ha pedig nem ő, akkor létezett egy olyan kortárs szerző, akinek stílusa vetekedett az övével. Így pedig írói hírneve szenved csorbát: „[...] így tehát amilyen mértékben enyhül az erkölcsi gyalázat, olyan mértékben csökken tehetséged hírneve.”²⁰ A levél befejező szakaszában Senecával szembeni kritikáját is enyhíti némiképp. Elképzeltetlenné tartja, hogy az ókori bölcs – aki Szent Pállal levelezett²¹ – egyetértett volna Nero kegyetlen keresztényüldözésével.

A két levél gondolatmenetéből egyértelműen kiderül – amit Petrarca a Ciceróhoz írott második levelében ki is mond²² –, hogy nem irodalmi, szónoki, filozófusi tevékenységüket marasztalja el, hanem a tanításaikkal összeegyeztethetetlen, azokkal ellentétben álló életmódjukat, jellembeli hibáikat. Ez a dichotómia szerinte abból következik, hogy nem tudtak ellenállni a hatalom, a befolyás csábításának, ezért részt vettek a politikai életben, így kénytelenek voltak megalkudni, műveikben hangoztatott elveiket és szellemi függetlenségüket is feladva behódolni a római állam vezetőinek.

Ezzel szemben Petrarca büszke szellemi függetlenségére, valamint arra, hogy az evilági – akár politikai, akár egyházi – hatalmasságokkal szemben sohasem kellett megalkudnia, világéletében szabad tudott maradni, és ezt többször is hangoztatja műveiben. Az *Utókorhoz* című önéletrajzában a következőképpen fogalmaz:

Fejedelmek és királyok tiszteltek meg vonzalmukkal, és nemesek barátságukkal olyannyira, hogy irigyeltek érte. Sokuk elől azonban – bármennyire is kedveltem őket – elmenekültem: oly nagy volt bennem a velem született szabadságvágy, hogy ha valami olyasmit tapasztaltam, ami akár csak az elnevezésével is ellentétes, minden erőmmel elkerültem. Korunk leghatalmasabb királyai kedveltek és tiszteltek engem. Hogy miért? Nem tudom. Ők tudják.²³

²⁰ *Familiars* 24, 5, 17: [...] ita quantum morum demitur infamie, tantundem ingenii fame detrahi oportet.

²¹ Petrarca még hitelesnek tartotta a Seneca és Szent Pál közötti levelezést.

²² *Familiars* 24, 4, 2: [...] ut homo vixisti, ut orator dixisti, ut philosophus scripsisti; vitam ego tuam carpsi, non ingenium non linguam, ut qui illud mirer, hanc stupeam.

²³ *Principum atque regum familiaritatibus ac nobilium amicitiiis usque ad invidiam fortunatus fui. Multos tamen eorum, quos valde amabam, effugi: tantum fuit michi insitus amor libertatis,*

Ennek ellenére Petrarcat élete során többször érte az a vád – leginkább több évig tartó milánói tartózkodása idején, amikor a Viscontik támogatását élvezte –, hogy zsarnokokkal áll baráti kapcsolatban, udvartartásukhoz tartozik, szolgálatukban áll. Egyik invektívájában részletesen cáfolja a vádakat, és kitér arra, hogy szellemi függetlenségét meg tudja őrizni, nem hódol be a fejedelmeknek: „Lelkemben senkinek nem vagyok az alárendeltje, kizárólag Istennek, aki a lelkemet nekem adta, illetve annak, akiről meggyőződése, hogy Isten barátja. Nagyon kevés ilyen ember van.”²⁴

Lelkével szemben azonban teste nem élvez teljes szabadságot: „Másik részem azonban – ez a földi – szükségképpen alattvalója a földi uralkodóknak, akiknek a területén élek”.²⁵ Bár – amint azt be is vallja – Petrarca sem tud teljesen szabadon élni, szellemi függetlenségét meg tudja őrizni, és képes erkölcsi elveivel összeegyeztethető életmódot folytatni. Ezért nem alaptalanul fogalmazza meg elmarasztaló véleményét az általa egyébként tisztelt és szeretett ókori példaképeiről.

Források

- BOSCO et al. 1992 U. BOSCO et al., *Francesco Petrarca: Opere. Canzoniere – Trionfi – Familiarium rerum libri*, Firenze, 1992.
- BUFANO 1987 A. BUFANO (a cura di), *Francesco Petrarca: Invektiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientie aut virtutis*, Firenze, 1987.
- FENZI 1992 E. FENZI (a cura di), *Francesco Petrarca: De sui ipsius et multorum ignorantia. Della mia ignoranza e di quella di molti altri*, Milano, 1992.
- LÁZÁR 2003 LÁZÁR I. D. (ford.), *Francesco Petrarca: De sui ipsius et multorum ignorantia. Önmagam és sokak tudatlanságáról*, Szeged, 2003.
- SÁROSI et al. 2002 SÁROSI GY. et al. (ford.), *Seneca Minor: Erkölcsi levelek*, in: Takács L. (utószó, jegyz.), *Seneca I., Prózai művei I.*, Budapest, 2002.

ut cuius vel nomen ipsum illi esse contrarium videretur, omni studio declinare. Maximi reges mee etatis et amarunt et coluerunt me; cur autem nescio: ipsi viderint. VILLANI (1990: 10).

²⁴ *Animo quidem sub nullo sum, nisi sub Illo qui michi animum dedit, aut sub aliquo quem valde Illi amicum ipse michi persuaserim, rarum genus.* BUFANO (1987: 1012).

²⁵ *Pars autem mei altera hec terrestris terrarum dominis quorum loca incolit subdita sit oportet.* BUFANO (1987: 1012).

- VILLANI 1990 G. VILLANI (a cura di), *Francesco Petrarca: Lettera ai posteri*, Roma, 1990.
- WESENBERG 1873 D. A. S. WESENBERG (recogn.), *Cicero: Epistulae ad Brutum*, in: M. Tullii Ciceronis, *Scripta quae manserunt omnia partis III. vol II.*, Lipsiae, 1873.

Felhasznált irodalom

- ANTOGNINI 2008 R. ANTOGNINI, *Il progetto autobiografico delle Familiars di Petrarca*, Milano, 2008.
- DOTTI 1992 U. DOTTI, *Vita di Petrarca*, Roma, 1992.
- ENENKEL 2008 K. A. E. ENENKEL, *Die Erfindung des Menschen (Die Autobiographik des frühneuzeitlichen Humanismus von Petrarca bis Lipsius)*, Berlin – New York, 2008.
- LÁZÁR 2022 LÁZÁR I., *Petrarca híres antik személyiségekhez írott levelei*, in: Kincses K. M. (szerk.), *A levél mint történeti forrás*, Budapest, 2022.
- LENGYEL 2011 LENGYEL R., *Petrarca a lélekvezető*, doktori értekezés, kézirat, Szeged, 2011.
- MAZZOTTA 2018 G. F. MAZZOTTA, *Petrarca „levelezéseposza”*, in: V. Kirkham – A. Maggi (szerk.) – Lengyel R. et al. (ford.), *Petrarca. Kalauz az életműhöz*, Budapest, 2018.

„o preceps et calamitose senex” – Petrarch’s Damning Review of Cicero and Seneca

In Book 24 of Petrarch’s letter collection titled Familiarium rerum libri, there is a group of ten pieces that the literature considers (using Petrarch’s terms) as antiquis illustrioribus. As the name suggests, these letters were written to famous ancient authors. Petrarch formulates these pieces as if they were real missives addressed to his contemporaries, thus effectively placing himself in the company of his famous predecessors. With almost no exception, he addresses his ‘correspondents’ in a tone of the highest praise, with two exceptions: he condemns Cicero (in one of the two letters addressed to him) and Seneca. Although we know (and he expressly states this in addition to his condemnation) that Petrarch considers Cicero to be the greatest master of Latin prose and Seneca to be the greatest of ancient moral philosophy, he does not overlook their human, character deficiencies, and he sharply points them out.

Keywords: *Familiarium rerum libri, antiquis illustrioribus, character, Cicero, Seneca, moral*